

UDK 061.43(450:497.5)“11/15”

[264-945:339.177] (1-924.6)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 3. 9. 2013.

Prihvaćeno za objavljivanje: 28. 3. 2014.

OD SAJMA DO SAJMA: POMORSKI OBALNI PROMET U RITMU SVETACA ZAŠTITNIKA NA JADRANU KRAJEM SREDNJEGA VIJEKA

Sabine Florence FABIJANEC, Zagreb

Rad prati razvoj sajmova od »spontanih« ekonomskih okupljanja organiziranih prilikom vjerskih slavlja (antičkih, a potom kršćanskih) do službenog organiziranja višetjednih sajmova oslobođenih plaćanja pristojbi. Kao primjer obrađuje se dvanaest komuna na Jadranu, tj. šest talijanskih (Ancona, Fermo, Lanciano, Recanati, Rimini i Senigallia) i šest hrvatskih (Bakar, Rab, Rijeka, Senj, Split i Trogir) gradova. Razvoj sajmova na tom području moguće je pratiti od prvih zabilježbi proslava svetaca zaštitnika gradova u 12. stoljeću do vremena procvata sajmova u jadranskom bazenu u 15. i 16. stoljeću.

KLJUČNE RIJEČI: *sajam, vjerski blagdan, slobodna trgovina, interesni konflikti, kasni srednji vijek, Ancona, Fermo, Lanciano, Recanati, Rimini, Senigallia, Bakar, Rab, Rijeka, Senj, Split, Trogir.*

Podrijetlo sajmova vuče svoje korijene iz antike, iz religijskih slavlja u čast božanstava. Kršćanstvo ih je prisvojilo u obliku blagdana kojima se štuje svetce zaštitnike. U ovom se radu daje pregled podrijetla lokalnih slavlja gradskih patrona, više ili manje nejasnih te tijekom dva stoljeća prati njihov razvoj (s obzirom na njihov privredni aspekt) u jadranskom bazenu. Zapravo, od 14. do 16. stoljeća kalendar vjerskih događanja postupno se mijenja u skladu s ekonomskim imperativima. Kao primjere u članku se obrađuje dvanaest komuna na Jadranu: šest na talijanskoj, zapadnoj, obali (Ancona, Fermo, Lanciano, Recanati, Rimini i Senigallia) te šest na hrvatskoj, istočnoj strani Jadrana (Bakar, Rab, Rijeka, Senj, Split i Trogir).

Od festum i ferie do fiera preko nundine

Statutarnim ili drugim uredbama gradovi određuju izvjesni broj neradnih dana, ponekad svjetovnog karaktera, a ponajviše crkvenih blagdana, s nazivljem (*dies*) *ferie* (praznik,

blagdan, neradni dan, svetkovina).¹ Svaka je komuna bila pod zaštitom vlastitog svetca zaštitnika ili svetece zaštitnice te je stoga, uz slavlje brojnih »univerzalnih« kršćanskih blagdana, organizirala i razne sakralne i profane događaje prilikom slavlja tih svojih patrona (mise, procesije, veselja). Uz određivanje prazničkih dana, svetkovina je često bila popraćena i dodjeljivanjem tržnih povlastica koje su vrijedile nekoliko dana prije i poslije samog blagdana te time tvorile početnu jezgru budućih sajmova.

Počeci: dani gradskog patrona ili drugi vjerski događaji

Prilike i odabir uspostave posebnog blagdana u čast svetca zaštitnika teško se mogu odrediti. Kultovi su već bili tradicionalni prije sastavljanja komunalnih statuta, koje se u većini gradova dogodilo krajem 13. i početkom 14. stoljeća. Stoga je problem što statuti, kada spominju lokalne blagdane, ne navode nadnevke njihove prve pojave nego je, kako bi se to utvrdilo, potrebno koristiti druge izvore, odnosno rezultate dosadašnjih istraživanja.

U Senigalliji se 1200. dogodio legendarni prijenos (*translatio*) moći sv. Marije Magdalene te otada ona postaje sveticom zaštitnicom grada sa slavljem 22. srpnja. Međutim, osnivanje sajma prigodom te proslave proizlazi tek iz inicijative gospodara grada Sigismonda Malateste u 15. stoljeću. Zatekavši 1450. godine opustošeni grad u kojemu je harala malarija, Sigismondo daje obnoviti komunu i 1458. godine određuje održavanje gradskog sajma uz oslobođenje od plaćanja daća tijekom dana slavlja gradske zaštitnice, tj. *octo di nante et octo di de poi la festa de santa Maria Magdalene*.² Sličan primjer povezan je uz sv. Julijana iz Anazarbe, mučenika iz 3. stoljeća, rodnom iz Istre, koji je 249. godine umro u Flaviadi u pokrajini Ciliciji (danas u Turskoj). Kult sv. Julijana, kojeg se slavi 16. ožujka, zabilježen je u Riminiju već od 9. stoljeća. Oko 962. godine sarkofag koji je sadržavao njegove moći prevezen je do ove komune da bi prvo bio smješten u mjestu Sacramora odakle je potom prenesen u benediktinsku opatiju sv. Petra i Pavla (od 1204. godine nazvana opatija sv. Julijana mučenika) te je njegovo tijelo, zajedno sa sarkofagom iz 3. stoljeća, pohranjeno u dotičnoj župi. Za zaštitnika komune Rimini izabran je 1225. godine.³ Lokalni vladar iz obitelji Malatesta iskoristio je 1351. godine pojačanu pobožnost prema svetom Julijanu da ustanovi *ferie et nundine* prilikom slavlja tog svetca.⁴ Prema dostupnim podatcima, 4. kolovoza 418. zaslugom carice Gale Placidije tijelo sv. Cirijaka prevezeno je iz Palestine u Anconu u ondašnju crkvu sv. Stjepana, kao kompenzacija gradu što nije dobio moći sv. Stjepana, iako mu je crkva bila posvećena. Godine 1097. ostatci svetca prebačeni su u crkvu sv. Lovre na brežuljku Guasco, koja je od tada posvećena Cirijaku,

¹ O blagdanima općenito vidi: Sabine Florence FABIJANEC – Mirko SARDELIĆ, »Slavljenje blagdana na srednjovjekovnom hrvatskom priobalju«, *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka ČORALIĆ i Slavko SLIŠKOVIĆ, Zagreb, 2009., 257–288.

² Roberto MARCUCCI, »La fiera di Senigallia (Contributo alla storia economica del bacino Adriatico)«, *Atti e memorie della R. deputazione di storia patria per le province delle Marche*, n. s. sv. VIII, Ancona, 1914., str. 247–251, 254.

³ Antonio BORRELLI, »San Giuliano di Anazarbo Martire venerato a Rimini 16 marzo«, <http://www.santie-beati.it/dettaglio/91595>, postavljeno 14. XII. 2003.

⁴ Istom logikom, lokalni vladar grada San Severino Smeduccio di Nuzio Smeducci osnovao je sajam u tom gradu 23. srpnja 1368.; Marco MORONI, »La fiera di Fermo (secoli XIV-XVIII)«, *Proposte e ricerche. Economia e società nella storia dell'Italia centrale*, god. XXV, sv. 49, Ancona, 2002., str. 24.

kojeg se slavi 4. svibnja.⁵ Prema komunalnom Statutu iz devedesetih godina 14. stoljeća, predviđeni su razni blagdani, među kojima i *festivitas beati Chiriaci de mense maii*, s time što je određeno da se ona slavi jedan dan prije i jedan dan poslije blagdana, a sajam se održavao i *in festo beati Chiriaci de mense augusti*, što se ujedno nadovezivalo na žetvene svečanosti u kolovozu (*kalendas mensis augusti, sint feriae occasione messium*).⁶ Odabir sv. Marije Uznesene za zaštitnicu Ferma vuče svoje korijene iz jednog spisa gradskog biskupa Uberta, koji 998. godine prepušta komuni u najam neke zemlje uz obvezu godišnjeg plaćanja svote od 400 solida prilikom slavlja Velike Gospe (15. kolovoza). Dva stoljeća kasnije, 1182. godine, dokumentiran je poseban običaj zvan *cavalcata*, koji slave sva okolna mjesta koja okružuju Fermo (Monterubbiano, Cuccure, Montolmo, Monte Urano i dr.). Riječ je o živopisnoj procesiji i svetkovini prigodom koje uglednici lokalnih mjesta donose darove (prasce, dinje, pršute, pilad, jaja i novce), a odvijaju se razne igre, posebice utrka *palio*.⁷ Dva stoljeća kasnije, potaknut velikim okupljanjem pučanstva sa svih strana regije, u svibnju 1358. godine opat Clunyja Androin de la Roche, glavni vikar Papinske Države, ustanovio je sajam u čast Blažene Djevice Marije u Fermu.⁸

Tijekom 14. stoljeća u Dalmaciji se donose razne odluke o održavanju svetkovina i sajmovi pojedinih komuna.⁹ Za Split je posebno važno štovanje lokalnog mučenika iz Solina, sv. Dujma. Pretpostavlja se da štovanje sv. Duje počinje prije 10. stoljeća kada ga već spominje i Konstantin VII. Porfirogenet i splitski crkveni sabori 925. i 928. godine.¹⁰ Iako se izvorno slavio 10. travnja, blagdan sv. Dujma slavi se 7. svibnja zbog mogućnosti preklapanja s većom svetkovinom, Uskrsom. Sukladno tome, prema reformaciji iz 1385. godine, gradsko Vijeće proglašava da svaki stranac ili građanin može slobodno prodavati na malo i na veliko tri dana prije i tri dana poslije blagdana (*quod ferie s. Domnii, uidelicet dies tres ante festum et dies tres post festum*) u svibnju.¹¹ Ista je situacija bila u Trogiru.

⁵ Girolamo SPECIALI, *Notizie storiche de' santi protettori della città d'Ancona: de' cittadini, che con la loro santità l'anno illustrata, della di lei cattedrale, e vescovi, della città, e SS. crocefisso d'Umana. Date alla luce per maggiormente promuovere la pubblica divozione, Venezia, 1759.*, str. 67–69; Antonio Leoni, *Istoria d'Ancona Capitale della Marca Anconitana, Baluffi, 1810.*, sv. 1, pogl. 18, str. 238–239, 249.

⁶ Prijepis i tiskanje izvornih pergamenata Statuta iz 1390. nadalje odradili su senatori komune u 16. stoljeću: *Statuta magnificae civitatis Anconae (Ancona, 1566)* (dalje: Statut Ancona), izd. Arnaldo Forni, Ancona, 1982., rub. 38, str. 49.

⁷ Filippo ANDRENACCI, *La Festa di Santa Maria a Fermo dal Medioevo ai nostri giorni*, Fermo, 2011.

⁸ M. MORONI, »La fiera di Fermo«, str. 25.

⁹ U Poreču se u Statutu iz 1363. godine određuje pravo na slobodnu trgovinu za blagdan Ukazanja sv. Mihovila (*festum sancti Michaelis*) u svibnju (8. svibnja) i za blagdan sv. Ivana (*in festo sancti Iohannis*) u lipnju (24. lipnja), tj. dopušta se da svatko, osim ubojica, prognanika, lopova i pobunjenika, može doći sa svojom robom tri dana prije blagdana i dva dana nakon njega. Prema tom Statutu, riječi *feriae* i *nundinae* istoznačne su: dopušteno je prodavati kruh, meso, sir i druge prehrambene namirnice bez plaćanje daće u vrijeme *dictis feriis siue nundinis*. Dalje se u tekstu specificira kako se na blagdan sv. Mihovila organizira sajam (*fiera*) ispred glavnih vrata grada, s vanjske strane zidina, i to duž rive; *Statut grada Poreča iz 1363. god.*, prir. Mirko ZJACIĆ, *Monumenta Historica Juridica Slavorum Meridionalium XIII*, Zagreb, 1979., knj. III., gl. XLVIII., str. 163–164, gl. LIII., str. 166.

¹⁰ Zdravka JELASKA, »Mučenik i čudotvorac sv. Duje i švet' Ivan«, *Hrvatska revija*, god. II, br. 1, Zagreb, 2002., str. 82.

¹¹ *Statut grada Splita*, ur. Antun CVITANOVIĆ, Split, 1998., Reformacije, gl. CXI, str. 929. Dvije godine ranije, 1383., slična je odredba zabilježena u Šibeniku za sajam Sv. Trojstva. Odlukom Vijeća od 24. kolovoza, uobičajena svetkovina Sv. Trojstva (*dies festi sanctae Trinitatis*) ubuduće se dodatno naziva »svetkovina sajma« (*dies festus nundinarum*). Time se podrazumijeva da na sajam mogu doći svi stranci i lokalni stanovnici, pa makar i građani i distriktualci koji su inače nešto dužni gradu, sa svojom robom, tri dana prije i tri dana poslije svetkovine, tj. oko prve nedjelje nakon Duhova, uz plaćanje redovitih daća. Šest godina kasnije

Ondje se štovanje bl. Ivana Trogirskog (Orsinija) održavalo već neposredno nakon njegove smrti te se sredinom 12. stoljeća njegove moći prenose iz groba nasuprot oltaru sv. Kuzme i Damjana u južnoj apsidi stolnice.¹² Kasnije, 1383. godine, komunalno Vijeće određuje da se za praznike sv. Lovre mučenika (10. kolovoza) i biskupa Ivana (14. rujna) (*pro feriis sanctorum Laurencij et Johannis*) ljudi i novci mogu slobodno kretati tijekom osam dana prije njihova blagdana (*ante festum dictorum ... sanctorum*).¹³ Senjski je patron sv. Juraj (23. travnja) koji se kao takav prvi put spominje u izvorima iz 1183. – 1184. godine prilikom papinske potvrde templarima darovnice kralja Bele III. za crkvu sv. Jurja. Jedno stoljeće kasnije, na grbu senjske općine 1268. godine ucrtan je sv. Juraj na konju koji ubija zmaja.¹⁴ Osim što je tim načinom potvrđen patronat sv. Jurja nad komunom, o njegovu odabiru i početku štovanja zasad nema podataka. U Senju se jedina referenca na sajam odnosi na statutarnu odluku iz 1388. godine, prema kojoj općinski sudac i dalje vodi službu te iznos iz novčanih presuda pripada njemu u vrijeme sajma svetog Jurja (*tempore nundinarum sancti Georgii*),¹⁵ tj. oko 23. travnja, što znači da je dotični sajam već prije ustanovljen. Naposljetku, grad Bakar imao je dva svetca zaštitnika, sv. Andriju apostola, zaštitnika župe kojeg se slavi 30. studenog, te svetu Margaretu, čija je svetkovina 20. srpnja. Vremenske prilike oko prvog od ovih blagdana previše su nepovoljne da bi se tada održavao i sajam, pa je zato organiziran u ljetnom razdoblju, oko blagdana sv. Margarete. Zasad nisu pronađeni dokumenti koji izravno svjedoče o osnivanju tog sajma, ali je njegovo postojanje evidentirano u carinskim spisima, kao i postojanje još jednog sajma u gradu. Ipak, blagdan svetca zaštitnika nije nužno podrazumijevao organiziranje slobodnog tržišta. U Lancianu odabir Gospe od Mosta kao zaštitnice grada temelji se na legendi. Za vrijeme bizantske vlasti, dok je vladao ikonoklastički car Lav III. Izaurijac (717. – 741.), mala statua Majke Božje bila je zazidana u udubinu stupa Dioklecijanova mosta. Uslijed potresa iz 1088. godine kip je došao na vidjelo te je odmah sagrađena mala kapelica za štovanje Gospe od Mosta, čija se svetkovina slavi na Malu Gospu (8. rujna). Zapravo je dokumentiran samo dovršetak gradnje crkve 1442., koja je započela nakon čudesnog ukazanja Gospe 1429. godine.¹⁶ Prva koncesija o olakšicama za plaćanje daća pojavljuje se 1196. godine odlukom cara Henrika VI. koji od nje oslobađa robu dopremljenu u vrijeme sajma.¹⁷ Međutim, neobično je da se sajmovi u Lancianu od 14. do 16. stoljeća, posebice tijekom 16. stoljeća, održavaju u svibnju i kolovozu (vezano uz Veliku Gospu), a ne u rujnu. Očito je došlo do nekih pro-

određeno je da se lopovi koji počine krađe tijekom tih sedam dana svetkovanja posebno oštro kažnjavaju: za jednu se libru osobu bičuje po cijelom gradu i obilježi usijanim žigom, za pet libara odsječe joj se desna ruka, a od pet do deset libara osoba biva obješena na mjestu sajma; *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, ur. Zlatko HERKOV, Šibenik, 1982., Reformacije, gl. XXIII., str. 223–224, 226.

¹² O sv. Ivanu vidi: *Život sv. Ivana trogirskog (po izdanju Daniela Farlatija)*, ur. Kažimir LUČIN, Split, 1998., a detaljan pregled dotadašnje literature o legendi sv. Ivana Trogirskoga vidi u studiji Mladena Ivaniševića u: *Legende i kronike*, Split, 1977., str. 61–121.

¹³ *Statut i reformacije grada Trogira*, priur. Ivan STROHAL, Zagreb, 1915., Reformacije, knj. I, gl. 60, str. 180.

¹⁴ Mile BOGOVIĆ, »Sveti Juraj i Senj«, *Senjski zbornik*, sv. 19, Senj, 1992., str. 25–26.

¹⁵ Lujo MARGETIĆ, »Senjski statut iz 1388.«, *Senjski zbornik*, sv. 12, Senj, 1985. – 1987., gl. 153, str. 64.

¹⁶ Corrado MARCIANI, »La Madonna del Ponte di Lanciano, trà leggenda verità«, *Rivista Abruzzese*, god. VI, sv. I, Lanciano, 1953., str. 28–29.

¹⁷ Alessandra BULGARELLI LUKACS, »Alla fiera di Lanciano che dura un anno e tre di. Caratteri e dinamica di un emporio adriatico«, *Proposto e ricerche. Economia et società nella storia dell'Italia centrale*, sv. 35, god. XVIII, Ancona-Camerino, 1995., str. 121.

mjena kulta, ali one za sada nisu dokumentirane. Sličan je slučaj i u Rijeci. Dok je izgradnja jedne crkvice posvećene svetom Vidu koja se odvijala u 12. stoljeću dokumentirana, ime grada u obliku *Terra fluminis sancti Viti* (*terra di Fiume San Vito*) dokumentirano je tek u 14. stoljeću, kako bi se taj toponim uz Rječinu razlikovalo od ostalih lokacija koje nose ime svetca, a u 15. je stoljeću i potvrđeno da je sv. Vid zaštitnik grada. Sam kult sv. Vida izrazito je star i pretpostavlja se da su se prilikom pokrštanja Hrvata germanski misionari u 10. stoljeću susreli sa štovanjem slavenskog božanstva Svantovida (Svetovid) te ga zamijenili kultom sicilijanskog mučenika iz vremena Dioklecijanova progona sv. Vida, kojeg se slavi 15. lipnja.¹⁸ Prema riječkom Statutu, koji je sastavljen tek 1530. godine, svetkovina sv. Vida slavila se tri dana prije i tri dana poslije blagdana (*dies tres ante, et post festum beati Viti*),¹⁹ no u Statutu nema spomena neke posebne trgovačke djelatnosti. Ipak, sajam u Rijeci već je postojao, a utemeljio ga je već 1444. godine grof Rupert von Walsee, uz 24. lipnja kao dan održavanja, na dan sv. Ivana Krstitelja, te trgovcima dodijelio privilegije da su tri dana prije blagdana svetca i tri dana nakon njega trgovci za svu robu koju bi uvezli u grad bili oslobođeni plaćanja carine (izuzev za ulje, željezo i sirove kože).²⁰ Rapski patron postao je sv. Kristofor, nakon što je 809. godine carigradski patrijarh Nikefor I. poklonio Rapskoj biskupiji svetčevu lubanju donesenu iz Carigrada. Kult svetca posebice je promicao rapski biskup Juraj Hermolais, koji je 1308. godine zabilježio tri legende o njegovim čudesima u kojima svetca prikazuje kao branitelja otoka protiv napada ugarske krune i hrvatskih velikaša koji prijete mletačkoj vlasti, čime su legende postale podlogom političkoj propagandi.²¹ Međutim, u rapskom Statutu ne postoji navod o slavljenju tog blagdana, ali se iz trgovačkih spisa saznaje da je sajam postojao i da se održavao na dan svete Margarete (vidi niže). Naposljetku, u Recanatiju dani slobodne trgovine nisu povezani s gradskim patronima sv. Vidom (15. lipnja) ili sv. Ivanom Krstiteljem (24. lipnja) nego s djelatnostima svetišta u Loretu,²² koja su se odvijala u jeku ljeta, u kolovozu, ponovo za Veliku Gospu.

Statuti i velikaški privilegiji

Oba termina *ferie* i *fiere* koji se pojavljuju u statutima podrazumijevaju održavanje posebnog događaja u odnosu na svakodnevno uređenje gradskog života. Razlikuje ih uspostavljena organizacija i proširenje sloboda koje su zajamčene za tržište. Početak sajmovi obilježava bilo blagdan ili neki drugi vjerski, odnosno svjetovni²³ događaj, protok pučanstva iz zaleđa te obrtnika ili većeg broja stranih trgovaca, barem na regionalnoj razini.

¹⁸ Giovanni KOBLER, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, Rijeka, 1896., str. 24–25; Ferdo HAUPTMANN, *Rijeka od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske nagodbe*, Zagreb, 1951., str. 15–17.

¹⁹ *Statut grada Rijeke iz godine 1530.* (dalje: Statut Rijeke), prir. Zlatko HERKOV, Zagreb, 1948., knj. 2, gl. 2, str. 363.

²⁰ Lujo MARGETIĆ, »Rijeka u drugoj polovici XIV. stoljeća«, *Zbornik sveti Vid*, sv. I, Rijeka, 1995., str. 19–20.

²¹ *Statut rapske komune iz 14. stoljeća*, prir. Lujo MARGETIĆ, Petar STRČIĆ, Rab – Rijeka, 2004., 27–34.

²² Lodovico ZDEKAUER, »Per una storia delle fiere di Recanati (1384–1473)«, *Atti e memorie della R. deputazione di storia patria per le Marche*, serie III, sv. II, Ancona, 1918., str. 247–257.

²³ U sicilijanskom gradiću Santa Venera al Pozzo u 14. se stoljeću razvijala kultura i obrada lana i konoplje te je ljetno razdoblje predstavljalo veliko okupljanje obrađivača koji bi došli iz šire okolice. Stoga 1422. godine aragonski kralj Alfons V. službeno osniva sajam, tj. dodjeljuje oslobođenje od plaćanja morske i kopnene carine i od *gabelle della cascia* te od te godine kreće *pace di fiere*. Za razliku od dosadašnjih slučajeva kod kojih su

Kako bi se bolje istaknula ekonomska uloga proslave blagdana, neki pravni tekstovi ističu termin *nundinae* od kraja 14. stoljeća. U Senju, u već citiranom Statutu spominju se *nundine sancti Georgii* koje se održavaju i dalje tijekom 16. stoljeća. U Anconi se također koristi termin *nundinae*, ali je on u tekstu Statuta odvojen od svetkovine svetog Cirijaka, tj. samo se kratko spominje da se sajmovi održavaju u neke dane (*in diebus in quibus fuerint nundinae*). U tijeku svih blagdana i sajмова zabranjeno je održavati suđenja, osim u slučajevima koji se odnose na trgovinu i pomorstvo (*saluo quod in causis mercationum, sivue occasione mercantie & in causis marinarie, quolibet tempore procedi possit, terminari, diffiniri*).²⁴ U drugim se gradovima prijelaz s *ferie* na *nundine* odvija tijekom 15. stoljeća. U Splitu, na primjer, termin *ferie* korišten u reformaciji iz 1385. godine, zamjenjuje se terminom *nundinae* u sličnoj odredbi iz *Zlatne knjige splitske komune* 1435. godine.²⁵ Što se tiče Bakra, postojanje sajma sv. Margarete (*nundine sancte Margarite*, 20. srpnja) zabilježeno je barem u carinskim prijavama (*contralitterae*) iz Šibenika 1441. godine.²⁶ U korčulanskim se pak izvoznim dozvolama spominju naizmjenice *nundine di santa Margarita* ili *fiera di santa Margarita* u godinama 1469. – 1471.,²⁷ 1477. – 1478.,²⁸ 1498. – 1502.²⁹ i 1510. – 1513.³⁰ U Recanatiju pape Martin V., Siksto V. i Lav X. od 1421. do 1518. godine u svojim bulama koriste termin *nundine*, a puno ime zabilježeno je kod Lava X. kao *nundinae ad honorem gloriosae Dei genitricis Marie de Loreto*.³¹ Latinska riječ *nundinae* sastoji se od *novem* »devet« i *dies* »dan« te je označavala tržišne dane u rimskoj antici u čast boginje Nundine, a održavali su se redovito svakih devet dana prema rimskom kalendaru u kojemu tjedan traje osam, a ne sedam dana. Uspostavljeni su kako bi seosko stanovništvo moglo otići u grad radi poslovanja, što je podrazumijevalo prekid radova na polju, odlazak u kupališta i prestanak rada škola, sve zajedno bilo je popraćeno obilatim gozbama. Građani i seljaci tada bi razmijenili svoje proizvode, a to je ujedno bila i prilika za isplatu različitih ugovornih obveza i zaključivanje prethodnog poslovanja. U ekonomskom su smislu *nundinae* predstavljale prve gradske tržnice na koje bi se svakih osam dana slijevali poljoprivrednici iz okolice.³² Istu

blagdani svetaca zaštitnika bili povod osnivanju sajмова, u ovom je slučaju sajam naknadno posvećen u čast svete zaštitnice tog kraja (*terra di Aci*), tj. sv. Venere, 26. srpnja. Saro BELLA, »Quando ad Aci si correva il palio. La fiera Franca di S. Venera prima del 1640«, *Agora*, sv. X, Catania (luglio-settembre 2002.), str. 26–28.

²⁴ Statut Ancona 1566., rub. 38, 49.

²⁵ *Liber aureus communitatis Spalati* I. (dalje: *Zlatna knjiga*), prir. Vedran GLIGO – Marin BERKET – Vladimir RISONDO – Ljerka ŠIMUNKOVIĆ, Split, 1996., dok. 21, str. 138.

²⁶ *Spisi kancelarije šibenskog kneza Fantina de cha de Pesaro 1441–1443*, prir. Josip KOLANOVIĆ, Šibenik, 1989.: *pro nundinis sancte Margarite de Bucharo*, str. 103, 171–173.

²⁷ Državni Arhiv u Zadru (dalje: DAZd), Općina Korčula (dalje: OK), Korčulanski knezovi (dalje: KK), Andrea Corner (1469–1472.), *Contralitere secundus*, kut. 21, B. 37, F. 2, f. 3.

²⁸ DAZd, OK, KK, Pietro Nani (1477.), *Bulete mei Jacobelli vice cancelario*, kut. 25, B. 48, F. 10, f. 3'; isto, Pietro Nani (1478.), *Contralitere liber primus*, kut. 25, B. 48, F. 14, f. 9.

²⁹ DAZd, OK, KK, kut. 36, *Bullete siue contralitere clarissimo pretore domino Aloysio Balbi*, f. 290–290', 293–293', 303, 305; isto, kut. 37, *Aluise Balbi e Bernardo Contarini (1499–1503)*, B. 69, F. 3, f. 53'–54.

³⁰ DAZd, OK, KK, kut. 40, Lorenzo Badoer (1510–1512), *Contralitterae*, B. 77, F. 3, 200', 218–219, 237, 238.

³¹ Archivio di Stato di Ancona (dalje: ASAN), ACAN n. 2776, *Commercio, fiere, franchigie...*, *copia della bolla delle fiere de Recanati et Ancone de Leone (1513–1521)*, f. 1.

³² Ove *nundinae* obilježavale bi razdvajanja tjedana koji su se sastojali od osam umjesto sedam dana. Što se tiče njihova podrijetla, latinski pisac i filozof Makrobije (o. 370. – 430.) u svojim *Saturnalijama* bilježi postojanje stare latinske boginje zvane *Nundina* koja je predsjedavala na dan kada se imenovalo malu djecu, devet dana nakon rođenja za dječake i osam dana za djevojčice. Najstariji spomen sajma (*nundinae*) ulomak je zakona Dvanaest ploča koji citira rimski gramatičar i kompilator Aulo Gelije (o. 115./120. – 180.) u svojim *Atičkim*

logiku nalazimo zapravo i u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama, s obzirom na to da se za vrijeme crkvenih i svjetovnih svečanosti (npr. prigodom žetve i berbe) u statutima također propisuje opći prekid rada sudova te redovitih djelatnosti.³³

Za sajmove postoje i drugi termini, poput *fiera*, koji 1521. godine koristi papa Lav X. referirajući se na sajam u Recanatu te *franchisie* u Anconi.³⁴ Sama riječ *franchisia* iz latinske ekonomske terminologije označava povlasticu, odnosno privilegij, a tijekom srednjeg vijeka posebice se odnosila na povelje o slobodinama koje bi gospodar (grof, kralj, papa itd.) podijelio nekoj seoskoj ili urbanoj zajednici pod njegovom vlašću.³⁵ Ekonomski strože gledano, *franchisie* su povlastice i posebne carinske tarife³⁶ koje je u Anconi 1471. godine proglasilo Veliko vijeće grada (*Capitoli e la tariffa per l'introduzione e per la estrazione delle merci durante la franchigia*), no nije isključeno da je dotičnu franšizu prethodno odobrio papa, a Vijeće samo određuje daljnji tijek odvijanja sajma. Osim detaljna cjenika koliko se plaća carina za pojedine proizvode, a među kojima se bilježe i neki artikli podrijetlom iz Hrvatske,³⁷ ima i drugih odluka poput proglašenja početka i kraja prijave u jutarnjim satima i navečer putem zvona ili obvezno vođenje evidencije svih ulazaka i izlazaka robe. Isto tako, gradske vlasti Ancone 1493. godine uređuju njezin svibanjski sajam od 7. do 23. svibnja oko blagdana gradskog patrona sv. Cirijska (*S. Ciriacco*) i proglašavaju *Ordini della fiera di Ancona*. U trideset odredbi dopušta se sloboda trgovine u gradu i propisuju posebne odredbe za trgovinu vinom, brašnom, žitom, uljem i solju.³⁸ Pojedine od tih odluka revidiraju se i nadopunjuju sve do 1503. godine.³⁹

Krajem 15. stoljeća termin *fiera* postaje dominantan termin za sajmove u izvorima, dok se u 16. stoljeću ponovno povremeno javlja termin *nundine*.⁴⁰ U slučaju sajma u Senju, osobe

noćima (Noctes Atticæ, oko 177.), prema kojemu tradicija pripisuje Etruščanima uspostavljanje tjedna od osam dana, za razliku od Sabinjana koji su imali tjedan od sedam dana. »Nundinae«, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines, ur. Charles Victor Daremberg – Edmond Saglio, Paris, 1877–1919., sv. 4, str. 120.

³³ S. F. FABIJANEC – M. SARDELIC, »Slavljenje blagdana«, 261.

³⁴ »(...) per la fiera de Recanati & per le franchisie de la cipta nostra de Ancona«; ASAN, ACAN n° 2776, *Commercio, fiere, franchigie: Copia della bolla delle fiere de Recanati et Ancone de Leone (1513–1521)*, f. 1.

³⁵ Vidi razne mogućnosti slobodine *Franchisia* u: DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, sv. III, Niort (1884.), 587–587, posebice definiciju 3.

³⁶ Same franšize odnose se na tzv. *jus dohanae* (carinsko pravo) iz kojeg su isključene prehrambene namirnice i životinje koje se posebno plaćaju u slučaju da se izvoze ili za koje se ništa ne plaća ako su namijenjene uporabi u domaćinstvima. U sklopu sajмова, na području Napuljskog Kraljevstva, domaća i strana roba zapravo je bila oslobođena plaćanja daća zvanih *fondaco* ili *dogana* i *nova gabella*, tj. carine, ako se proizvodi tijekom sajmišnih dana uvoze putem mora. Ova roba nije imala istu cijenu kao u slučaju franšize; Giulio FENICIA, *Politica economica e realtà mercantile nel regno di Napoli nella prima metà del XVI secolo (1503–1556)*, Bari, 1996., str. 152.

³⁷ Artikli iz Hrvatske označeni su terminom *de Schiavonia*, a to su: srebro iz Dubrovnika (*argenti di Ragusa*), od kojeg se razlikuje ono namijenjeno kovnici za koje se ne plaća carina, i ono za druge potrebe, štavljena koža, bilo da dolazi iz Austrije ili iz Hrvatske (*cuori tedeschi o de Schiavonia*), raša (*panni de raza*), koža/krzna (*pellami de Schiavonia*), perje (*piume de S.*) i bitumen (*pegole de S.*). Ernesto SPADOLINI, »Il libro della franchigia di Ancona (1471)«, *Atti e memorie della R. deputazione di storia patria per le provincie delle Marche*, n. s. sv. II, fasc. I, Ancona, 1905., str. 117–125.

³⁸ ASAN, ACAN n° 2772, *Sopra la fiera di maggio de Ser Angilo cancelario 1493 insino 1503, Capitoli della Franchigia per la Fiera di maggio, Ordini de la fiera de Ancona da principiarsse ad septe di de magio 1493 et dura per tucto vinti tre de magio : con la franchitia de otto di nante et otto di de poi dicta fiera : per lo condure et caure de le robbe : tanto per mare quanto per terra*, f. 1.

³⁹ Sadržaj spomenutih odredbi vidi detaljnije u: Ernesto SPADOLINI, »Gli «Ordini della fiera di Ancona»«, *Le Marche*, god. VI, sv. I, Senigallia, 1906., str. 1–15.

⁴⁰ Valjalo bi prodornije posvetiti jezičnu i etimološku studiju da bi se moglo odrediti što koga motivira pisati *fiera* ili *nundine*, a razlozi mogu biti brojni. U slučaju dalmatinskih *contralitterae*, razlike u označavanju sajma

koje odlaze na sajam u tom gradu iz Splita i Šibenika nakon 1441. godine razlikuju određenu *fiera dela Bianca* u listopadu⁴¹ i starije *nundinae* svetog Jurja u travnju. U Splitu je *nundina* iz 1435. postala *fiera de San Doimo* 1480. godine.⁴² Ovakvi prijelazi s jednog imena na drugo otkrivaju druge promjene koje su se odvijale u manje od dva stoljeća.

Demografska kriza uzrokovana Crnom smrću imala je, među ostalim, za posljedicu povećavanje pašnjaka i rastuću proizvodnju stočarskih artikala. Stoga su se pojačali i gospodarski odnosi lučkih gradova s poljoprivrednim područjima iz njihovih zaleđa. Protok mnoštva ljudi sa sela u vrijeme blagdanskih dana postupno je pretvoren u mogućnost korisne trgovine koju su lokalne javne vlasti, gradska vijeća, znale prepoznati u vrijeme komunalne političke samostalnosti. Kada vladavinu nad komunama preuzimaju vlasti koje se nalaze izvan samih komuna, bilo da je riječ o Veneciji u Dalmaciji, o vladajućim velikaškim obiteljima u nekim talijanskim i hrvatskim komunama, ili o Papinskoj državi u Markama, i one su svjesne privredne koristi koju bi takva situacija mogla nositi sa sobom. Te vlade potvrđuju prethodno podijeljene povlastice te čak sudjeluju i u stvaranju novih sajmova. Tako gospodar grada grof Rampert od Walseea 1444. godine osniva sajam svetog Ivana Krstitelja (24. lipnja) u Rijeci.⁴³ Nejasno je zbog čega je odabir pao na svetog Ivana Krstitelja, a ne na svetog Vida. Proslave obaju blagdana trajale su sedam dana, ali je njihova blizina vjerojatno onemogućavala da se sajmovi održavaju na oba, s obzirom na to da je među njima razlika od samo devet dana te je možda prednost dobio općenitije prihvaćen blagdan svetog Ivana Krstitelja.⁴⁴ U Lancianu aragonski kraljevi potvrđuju povlastice grada, tj. *Pace di fiera*, 1495. i 1515.⁴⁵ te, štoviše, 1514. godine Ferdinand Katolički pristaje na sudjelovanje trgovaca bez obzira na njihovu etničku ili vjersku pripadnost (Turci, Židovi i »nevjernici«). I kasniji kraljevi redom potvrđuju privilegije 1536., 1541. i tijekom sljedećih godina.⁴⁶ U Recanatu je papa Martin V. godine 1422. bulom *Magnae devotionis integritas* također potvrdio povlastice održavanja sajmova.⁴⁷ No nebeska je zaštita također i dalje bitna te odabir termina blagdana Loretske Gospe za održavanje sajma ispada najbolji. Naime, iako 1512. godine Markama hara kuga, Recanati je bio pošteđen te stoga Vijeće u listopadu donosi odluku o održavanju godišnje procesije u Loretu na prvu nedjelju u studenom, jer je Gospa u vrijeme sajma očuvala Recanati od kuge (*quae circum circa vigebat*).⁴⁸

od jednog prijavitelja do drugoga može biti njihovo podrijetlo. Moguće je da postoji ekonomsko opravdanje korištenja jednog termina u odnosu na drugi ako je lokalnijeg ili više interregionalna karaktera. Nije isključeno da se velik zamah interesa humanista za antiku u 16. stoljeću zrcali i na povratni odabir antičke riječ *nundine* da se bolje ocrtava starije nasljeđe... Hipoteza za razmatranja dakle ima mnogo.

⁴¹ Najvjerojatnije se termin *biancha* odnosi na *belicu*, vrstu mladog vina koje se i danas prodaje na sajmu Bela nedeja koji se krajem rujna i početkom listopada tradicionalno održava u Kastvu, a spominje se i u Zakonu grada Kastva iz 15. stoljeća (Luj MARGETIĆ, *Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru*, knj. 2: *Veprinac, Kastav, Trsat*, Rijeka, 2007., gl. 47, str. 67).

⁴² *Zlatna knjiga*, dok. 67, str. 286.

⁴³ Luj MARGETIĆ, »Rijeka u drugoj polovici XIV. stoljeća«, *Zbornik sveti Vid*, sv. I, Rijeka, 1995., str. 19–20.

⁴⁴ »Glavni su pak praznici: ... i po tri dana prije i poslije blagdana blaženog Vida, Modesta i Krescencija, i tri dana prije i poslije blagdana sv. Ivana Krstitelja uključivo...«; Statut Rijeka, knj. II, gl. 2, str. 154.

⁴⁵ A. BULGARELLI LUKACS, »Alla fiera di Lanciano«, str. 119.

⁴⁶ G. FENICIA, *Politica economica*, str. 154.

⁴⁷ R. GARBUGLIA, »El porto et la fiera«, str. 44.

⁴⁸ Franco FOSCHI, »Frammenti di storia recanatese: delle leggi sanitarie, della peste e dei medici, dal sec. XIV al XIX«, *Studi Maceratesi. Atti del XXII convegno di studi storici maceratesi novembre 1986*, sv. 22, Macerata, 1989., str. 335.

Organizacija sajмова

U Fermu je način na koji je grad organizirao sajam određen statutima iz početka 16. stoljeća, koji su tiskani tek 1589. godine, a uvelike je sličan načinu na koji su uređeni drugi sajmovi u Italiji (Sarlenu, Cesena, Lanciano, Rimini, Vicenza i Bolzano). Početak sajma 1. kolovoza obilježen je dizanjem barjaka »slobodne trgovine« (*bandiera della franchigia*) na kuli kaštela (*la torre di castello*) te je time najavljeno da su sve daće i carine obustavljene. Dizanjem barjaka komuna dakle osigurava trgovcima i poslovnim ljudima »sajmišni mir« (*pace di fiera*): strancima je zajamčena sigurnost uz pomoć naoružane straže, djelatnost običnog sudstva privremeno je obustavljena tako da se poslovi za vrijeme sajma posebno zaključuju pod nadzorom specijalnog sudskog činovništva, zabranjeno je vjerovnicima uznemirivati svoje dužnike u to vrijeme. Iz tog su mira jedino isključeni razbojnici, neprijatelji, pobunjenici i izdajnici komune. Jedini su izuzetci od plaćanja daća neki prehrambeni proizvodi (žito, brašno, kruh, vino, ulje na veliko, meso na malo, sir i posoljeno meso prodavani na malo). Životinje se odstranjuju iz grada, a ulice i trgovi preplavljeni su brojnim privremenim dućanima, drvenim barakama te su imenovani posebni nadzornici (*prepositi super stationibus et apothecis*).⁴⁹

U Rijeci je sajam organiziran prema uobičajenim pravilima: održava se tri dana prije i tri dana nakon blagdana svetca, sva uvezena roba oslobođena je plaćanja carine. Ipak, postoje i neka ograničenja. Obvezno je plaćati carinu za ulje, željezo i štavljenu kožu – što su ujedno i robe kojima se u gradu najviše trguje. Sajam i dalje ostaje zapravo povoljnom prilikom za trgovce, s obzirom na to da izvan sajmišnog vremena trgovci moraju plaćati dva dukata carine za svaki uvoz i za svaki izvoz. Slučaj Rijeke pokazuje sajmišnu logiku koju je već promatrao Epstein.⁵⁰ Sajam tog grada odvija se tijekom tranzicije između feudalnog sustava podavanja te monetizacije razmjene između grada i njegova zaleđa. Grad ima tendenciju uključiti se u zamršenu prometnu mrežu koja povezuje više ruralnih regija. Također, kao drugi čimbenik izravno zainteresiran za razvoj trgovine uz sam grad postaje i njegov feudalni gospodar, kao što će u tom vremenu to postati i centralizirana teritorijalna i nacionalna država koja se

⁴⁹ M. MORONI, »La fiera di Fermo«, str. 29–30.

⁵⁰ U suštini, sajmovi se pojavljuju u Europi u 11. stoljeću, ali u to se doba, zbog toga što uglavnom trguju samo lokalnim prehrambenim proizvodima, zadržavaju unutar okvira regionalnih okupljanja. Potom nakon Crne smrti u 14. stoljeću, pojačani priljev poljoprivredne i stočarske proizvodnje u gradove dovodi do veće kvalitete agrarnih, pastoralnih i rukotvorenih artikala, koja se odvija u vrijeme smanjenja troškova proizvodnje i veće potražnje. Ta dva čimbenika zajedno potiču razvoj regionalne specijaliziranosti i tržišnu integraciju. Proširenjem mreže trgovanja na daljinu ustanove vlasti nastoje pokrenuti sustav kojim se smanjuju troškovi transakcija. Tako nastaju stotine, pa čak i tisuće regionalnih sajмова koji se odvijaju jednom do dva puta godišnje i traju barem dva dana, a koji minimalno podrazumijevaju oslobođenje od plaćanja carine i druge povlastice koje nisu inače na snazi tijekom tjedne tržnice. Većina se poslovanja u tom slučaju odnosi na veletrgovinu za opskrbu lokalnog i regionalnog, eventualno međunarodnog, tržišta. Nakon pada značaja sajмова u Champagni početkom 14. stoljeća, novi uzlet sajмова događa se nakon druge polovice 14. stoljeća, ali uz dodatnu karakteristiku, tj. uključivanjem pomorske trgovine, kojom se povezuje i više zemalja. Posljednji val nastanka sajмова od kraja 14. do 16. stoljeća obilježen je tranzicijom od feudalnog sustava na kapitalistički, što se očituje u potrazi za većom tržišnom učinkovitošću, uspostvom vlasničkih prava, smanjenjem troškova trgovanja i, u slučaju sajмова, većom umreženosti specijaliziranih regionalnih sajмова poput, primjerice, sezonskih sajмова specijaliziranih za stoku, koji se smještaju u podnožju planina i šalju svoje proizvode prema žitorodnim zemljama u nizinama. Stephan R. EPSTEIN, »Regional fairs, institutional innovation, and economic growth in late medieval Europe«, *Economic History Review*, sv. 47, br. 3, Oxford – Cambridge, 1994., str. 459–482.

tada upravo i razvija diljem Europe. U riječkom primjeru grofovi Walsee osiguravaju dvije najvažnije prednosti ovog sajma: političku stabilnost i jamstvo niskih cijena. Sajam sv. Ivana Krstitelja pojavljuje se u korčulanskim izvoznim dozvolama 1498. i 1500. godine izrazom *ala fiera de san Zuane a Fiume*, prilikom kojeg se u grad uvoze janjeće i ovčje kože,⁵¹ a potom se opet spominje jedno stoljeće kasnije u riječkim knjigama četrdesetnice (carine) iz 1586. i 1594. godine izrazom *der khirchtag den 23. vnd 24. juni an St. Johannesstag*. U proračunu za prvi semestar 1586. godine sajmišne pristojbe za pravo na držanje štandova (*standtgeld*) predstavljaju oko 19 % ukupnih prihoda riječke blagajne, a 1594. dani sv. Ivana Krstitelja 23. i 24. lipnja donose u gradske kase 311 rajnskih guldena i 32 krajcara, tj. 16 % od ukupnih prihoda.⁵² Međutim, osim u dokumentima Korčule, u dalmatinskim se izvorima, prema dosadašnjem istraživanju, za razliku od primorskih sajmova, riječki sajam ne pojavljuje. To se može djelomice objasniti specijalizacijom trgovačkih partnerstava. U 15. stoljeću Rijeka doživljava rast ekonomske razmjene s unutrašnjosti i s područjima Kranjske i Štajerske koja se nalaze na sjeverozapadu. Trgovci uljem ondje uvoze talijansko ulje jer im riječko središte služi kao točka redistribucije. Bilo bi potrebno dalje proučavati izvore kako bi se procijenilo u kojoj mjeri sajmišno razdoblje poboljšava promet. Među dokumentacijske praznine spada nedostatak pravnih tekstova koji reguliraju održavanje sajmova u Senju i Bakru, iako se oni spominju u carinskim registrima Korčule, Splita, Šibenika. Neke druge vrste informacije nedostaju. Tako komuna u Lancianu postavlja posebne *logge*, neki vid natkrivenih štandova, koje daje u najam stranim trgovcima.⁵³ Je li to slučaj i s hrvatskim komunama? Dokumentacija za sada nije dostatna da bi se na to moglo odgovoriti. Nešto je malo bolje dokumentiran sustav nadziranja tijekom sajmova, prilikom kojih su imenovani posebni činovnici. U Lancianu je postojala posebno zadužena osoba koji je nadzirala protok robe na sajmu, tj. *mastrogiurato*,⁵⁴ odnosno od 1542. godine imenuje se jedan *commissario* uz pratnju trojice pisara kraljevske komore radi bilježenja isplaćene daće u računске knjige. Iz tih se knjiga, primjerice, vidi kako su 1547. godine trgovci poslovali tkaninama, kožama, začinima, proizvodima za bojanje i metalima u iznosu od 20 tisuća unci u svibnju i 13 tisuća unci u kolovozu.⁵⁵ U Splitu providur Damian Mauro, kada 1480. godine imenuje Bartola iz Kotora kapetanom Velog varoša, ujedno određuje da on obavlja i dužnost održavanja reda na sajmu sv. Dujma umjesto dvojice kapetana koji su se obično birali isključivo za tu priliku.⁵⁶ U Recanatiju se također imenuje *capitano* ili čak *ammiraglio*, koji je zadužen iz dana u dan bilježiti imena, prezimena, podrijetlo trgovaca i vrstu robe koju prevoze te provjeravati jesu li na iskrcaj ili ukrcaj popraćeni buletama (*bullecta*), tj. službenim spisima koji potvrđuju isplatu carine.⁵⁷ U Anconi trojica konzula (*consuli*), koje imenuje Vijeće staraca 1493. godine, dobivaju dužnost suditi u građanskim i kaznenim postupcima tijekom sajma;⁵⁸ a u Reca-

⁵¹ DAZd, OK, KK, kut. 36, *Bullete siue contralitere di clarissimo pretore domino Aloysio Balbi*, 289, f. 302'.

⁵² Ferdo GESTRIN, *Mitninske knjige 16. in 17. stoljetja na Slovenskem*, Ljubljana, 1972., str. 219, 320.

⁵³ Corrado MARCIANI, *Lettres de change aux foires de Lanciano au XVIe siècle*, Paris, 1962., str. 4.

⁵⁴ C. MARCIANI, *Lettres de change*, str. 3.

⁵⁵ G. FENICIA, *Politica economica*, str. 154.

⁵⁶ *Zlata knjiga*, dok. 67, str. 286.

⁵⁷ Rolando GARBUGLIA, »Il porto e la fiera di Recanati nei secoli XV e XVI«, *Studi Maceratesi*, sv. 9, *Atti del IX convegno di studi storici maceratesi*, Macerata, 1975., str. 45.

⁵⁸ *Tertio. Che se facia la imbussulatione de tucto el numero de li regolatori de la dicta cipta : in vno bossolo et questo sia el bossolo de li consuli de la dicta fiera : del quale se habia a cauare ad omne fiera tre consuli :*

natiju se također prema statutarnim odredbama imenuje četiri konzula (*consoli*) koji imaju na raspolaganju skupinu od 25 ljudi koji nadziru javni red (tzv. *armati*). Konzuli u vrijeme sajma zamjenjuju običnu upravu što se tiče plaćanja organizacijskih troškova i vode brigu o plaćanju raznih podavanja.⁵⁹

Dakle, talijanske i hrvatske komune koje su bile autonomne u 13. stoljeću postupno su tijekom 15. stoljeća podvrgnute čvršćem utjecaju nadređenih vlasti. Ipak, lokalna inicijativa otvaranja tržišta stranim trgovcima i njihova oslobođenja od carinskih podavanja u dane svetih zaštitnika gradova preuzima se, poboljšava i postaje sve više normirana od strane tih vlasti. Stoga se može uočiti kako dužina održavanja sajмова postupno raste od jednog tjedna na mjesec dana te da neki gradovi organiziraju čak i po dva sajma godišnje jer za to postoji privredno opravdanje.

Privredni učinak i interesni sukobi

Kao što su povjesničari već primijetili, nakon Crne smrti broj sajмова raste u cijeloj Europi. Održava se na stotine, čak i više od tisuću sajмова, s prosjekom od jednog do dva sajma godišnje. U južnoj Italiji, primjerice, njihov broj raste od 108 za vrijeme anžuvinske vlasti na 230 u vrijeme aragonske krune, a pretežito se održavaju u razdoblju između travnja i rujna. Zahvaljujući kraljevskim koncesijama, obogaćuje se raspon povlastica koje se podjeljuju polaznicima sajмова, od produljenja roka trajanja sajмова do oslobađanja od plaćanja *jus fundaci* (pristojba za skladištenje) za regionalnu robu, kako je bio slučaj na glavnim sajmovima Napuljskog Kraljevstva (Salerno, Lanciano, Lucera i Aversa).⁶⁰ Neki od tih sajмова zadržavaju samo lokalni karakter, a drugi prerastaju u sajmove na međunarodnoj razini i premašuju jednostavnu razmjenu dobara da bi postali i mjesta kreditnih transakcija.⁶¹

quali durante el tempo de la fiera habieno la residentia et tribunale nela logia del palazzo del giudice de la appellatione de la cipta de Ancona : quali habiezno arbitro de ministrare ragione et iustitia : tanto ne le cause ciuile : quanto ne le criminale : ma ne le cause criminale contra li ladri et furi in questo modo : che qualunque serra trouato hauere furato da vn soldo fine a quaranta soldi li prefati consuli : lo debiano fare mettere in la berlina da ordinarsse per epsi doue debia stare : quello spatio de tempo che a li dicti consuli piacera et qualunque serra trouato hauere furato da quaranta soldi fine in cinque ducati : li prefati consuli lo debiano fare frustare per li lochi consueti nela dicta cipta : et qualunque serra trouato hauere furato da cinque ducati in su, de facto li dicti consuli lo debiano fare appicare : et se nel fare le dicte executione al podesta di Ancona ouero qualunque altro officiale de la dicta cipta non uorra obbedire a li dicti consuli de facto incurra ne la pena de (2v) cinquanta ducati da pagarsse ne la capsa de la duana, senza remissione : in tucti li altri casi criminali habiano arbitrio de procedere securamamente senza strepita et figura de iuditio : et li consuli sopradicti per le merce & salario de la lor fatiga habiano quatro ducatos per uno pro lo tempo che dura la dicta fiera; ASAN, ACAN n° 2772, Sopra la fiera di maggio de Ser Angilo cancelario 1493 insino 1503, f. 2–2’.

⁵⁹ R. GARBUGLIA, »Il porto e la fiera«, str. 46.

⁶⁰ A. BULGARELLI LUKACS, »Alla fiera di Lanciano«, str. 118. G. Fenicia, *Politica economica*, str. 152–153.

⁶¹ Tako, primjerice, prilikom zadužnice iz svibnja 1488. od 60 florena između Albanca Laurentia Dominicija, stanovnika Camburina, i Ankonitanca Giovannija Paulizea za cijenu četrdeset dva kopuna, dužnik se obvezuje isplatiti polovicu do kraja mjeseca, a drugu polovicu *ad nundine Recanati*; ASAN, ACAN n°70, *Pier Matteo di Tommaso Antonio*, B. I, F. I, f. 136.

Veća elastičnost organiziranja novih sajmova te povećanje protoka dobara i ljudi

Između sredine 14. i 16. stoljeća produžuje se trajanje održavanja sajmova na talijanskoj obali Jadrana. Od desetak dana raspoređenih oko vjerskog blagdana povećava se na trajanje od nekoliko mjeseci. Tako već 1358. godine u Fermu Androin de la Roche, generalni vikar Papinske države, podjeljuje neke carinske olakšice u trajanju od mjesec dana oko Velike Gospe, od 7. kolovoza do 7. rujna, koristeći se pri tome terminom *nundinas generales*,⁶² odnosno terminom koji se pojavljuje već 1234. godine kada car Fridrik II. proglašava sedam *nundinae generales* za sedam gradova (Sulmona, Capua, Lucera, Bari, Taranto, Cosenza i Reggio Calabria) u svom kraljevstvu potvrđujući njihove već postojeće privilegije.⁶³ Nadalje, papa Lav X. godine 1520. podjeljuje Recanatiju povlasticu održavanja drugog sajma u trajanju od 1. rujna do 15. studenog.⁶⁴ U Lancianu se, na poticaj aragonske krune, razvijaju dva sajma u trajanju od četrnaest i petnaest dana, prvi koji započinje posljednjeg tjedna u svibnju te drugi koji započinje posljednjeg četvrtka u kolovozu. Njihov je značaj povezan s protokom stoke koja prometuje duž »ceste kroz pokrajinu Abruzzo« (*via degli Abruzzi*) i na kojoj Lanciano predstavlja čvorište putova između mora i kopna.⁶⁵ Ovo vremensko produživanje trajanja sajmova u odnosu na njihove prije određene termine osigurava veće profite omogućavanjem elastičnijeg kretanja trgovaca. U početku su specijalizirani sajmovi ovisili o ritmu dolaska poljoprivrednih proizvoda proizvedenih u zaleđu. Produljivanje rokova održavanja sajmova omogućilo je da se oni mogu prilagoditi dolasku ne samo stočarskih nego i drugih kategorija dobara, njihovim dobavljačima i proizvođačima, kao i poslovnim ljudima koji dolaze iz udaljenijih gradova. U 16. stoljeću upravo je Lanciano središte trgovine »turskim« robovima koji dolaze iz Bosne, a koje dovode talijanski i hrvatski trgovci ili gusari plaćeni od strane Habsburgovaca, tj. uskoci.⁶⁶

Talijanski gradovi imaju privilegirano partnerstvo s lukama istočnog Jadrana. Tako se u 15. stoljeću na sajmove u Markama dovozi roba iz Splita te nešto vina, stoke i ribe iz Šibenika: to predstavlja 21,2 % šibenskog izvoznog tržišta.⁶⁷ Dubrovčani su posebice aktivni između 1426. i 1433. godine u Pesaru, Riminiju, Fanu i Fermu (izvoz voska). Na sajam u Recanatiju Dalmatinci dovoze tzv. skjavunsko sukno (*panni schiavi*), pamučnu tkaninu (*bombace*), obrađeno drvo (za izradu bačava, stolova, greda i sl.) i velike količine sira (*chascio dolce schiavo*), dok zauzvrat iz grada izvoze češnjak i luk.⁶⁸ U slučaju Ferma, temeljem prethodnih ugovora sklopljenih s Dubrovnikom, Zadrom i Senjom u 13. stoljeću, ta komuna dva stoljeća kasnije služi kao distribucijsko središte za poljoprivredne proizvo-

⁶² M. MORONI, »La fiera di Fermo«, str. 25.

⁶³ A. BULGARELLI LUKACS, »«Alla fiera di Lanciano»«, str. 121.

⁶⁴ »(...) quod de cetero Nundine in Civitate Rachanatensis, excepto presentis anno, quo illas per totum presentem mensem durare Volumus, singulis Annis a prima mensis Septembris inchoarci et usque ad diem quintadecimam Mensis Octobris tunc sequentis ditaxat durare debeant et ad Comunitatis Rachanatensis aut Mercatorum uel quarumcumque aliarum personarum Instantiam, etiam ratione utilitatis dicte ecclesie de Laureto (...)«; ASAN, ACAN Pergamen br. 22, 9. X. 1520.

⁶⁵ G. FENICIA, *Politica economica*, str. 153.

⁶⁶ Catherine W. BRACEWELL, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry and Holy War in the XVI Century Adriatic*, London, 1992., str. 184–185.

⁶⁷ Sabine Florence FABIJANEC, *Le développement commercial de Split et Zadar aux XVe-XVIe siècles. Un commerce transitaire entre l'Europe centrale et la Méditerranée*, sv. II, Saarbrücken, 2011., str. 612.

⁶⁸ R. GARBUGLIA, »Il porto e la fiera«, str. 50.

de iz južnotalijanskih krajeva. Posebno se osnažuju odnosi s Dubrovnikom i s Rijekom. Tako Dubrovnik, primjerice, u Fermo izvozi vunu, kožu, obrađeno drvo i kamen, vosak, med te metale koje Dubrovčani dobivaju iz bosanskih i srpskih rudnika. Sol prvenstveno dolazi u grad iz Zadra i Paga, nešto malo i iz Šibenika, ali se protok soli u 16. stoljeću preusmjerava na solane iz Cervije i Barlette.⁶⁹ U 16. stoljeću tranzicija prema sajmovima duljeg trajanja i onima bez stvarnih vremenskih ograničenja također je posredno vidljiva u splitskim carinskim prijavama. U drugoj polovici 16. stoljeća roba iz splitske luke više se ne deklarira prema određenom talijanskom gradu nego samo prema smjeru – *sottovento*. Od tada ovaj pravac izvoza predstavlja između 56 i 60 % ukupnog splitskog tržišta.⁷⁰ Tako više nema konačnog odredišta za prijevoz dobara nego je naznačen samo opći pravac koji omogućuje neometan promet iz jednog središta u drugo.

Sajmovi na istočnom Jadranu ponajprije su središta redistribucije proizvoda iz unutrašnjosti. Ipak, i takvi imaju međunarodni karakter zbog političke razdijeljenosti teritorija. Tako Split od druge polovice 14. stoljeća organizira regionalni sajam stoke. Životinje u proljeće dovoze Vlasi iz zaleđa da bi ih Splitsani i stranci morem izvozili prema drugim dalmatinskim i talijanskim odredištima. Otkad se Osmansko Carstvo ustalilo na rubovima dalmatinskog pomorskog limesa, u vrijeme mira karavane podanika Carstva odlaze s različitih *pazara* u balkanskoj unutrašnjosti opskrbljeni stokom, žitaricama, kordovanima i drugim proizvodima prema Splitu i Trogiru. Dobra se također prevoze prema ušću Neretve i prema »turskim« lukama poput Makarske. Na sjeverozapadu, Venecija u razdoblju od 1453. do 1457. godine dopušta dolazak podanika gospodara Krbave i Karlobaga na sajam sv. Margarete (14. srpnja) na Rabu, otoku pod njezinom upravom. Oni ondje donose sir, katran i brašno, a napuštaju otok s vinom i uljem uvezenim iz pokrajina Marke i Abruzzo te s dalmatinskom solju.⁷¹ Međutim, Venecija vrlo škrto dijeli povlastice slobodne trgovačke plovidbe podanicima hrvatskih velikaša (posebice onima iz Obrovca i Karlobaga) te knezovi Krbavski (Kurjakovići), moraju redovito tražiti da im se dodijeli pravo na nesmetanu pomorsku komunikaciju sa sjevernojadranskim sajamskim gradovima poput Senja, Raba i Bakra. Stoga se usporedo s rijetkim privremenim dozvolama za trgovinu razvija i obalno krijumčarenje na graničnom području, posebice zbog uvoza morske soli.⁷² Rab je i inače aktivno tržišno mjesto u kojem njegovi građani izvoze prema Markama, Apuliji i Istri, uz druge proizvode, i rašu proizvedenu na Rabu, a u Senj vino iz Maraka i Abruzzo,⁷³ vino koje dalje u unutrašnjost prosljeđuju ljudi knezova Krbavskih. Kao što je slučaj sa Senjom i Bakrom, Obrovac i Karlobag uvoze sirovine, metal i drvo, posebice iz unutrašnjosti, iz Ugarske na sjeveroistoku te iz austrijskih teritorija na zapadu. Senj uživa nazočnost kvalificiranih obrtnika specijaliziranih u obradi metalnih dijelova te posebice drvnih proizvoda. Statistički podatci otkrivaju porast prometa robe tijekom sajмова. Tako se u Šibeniku za

⁶⁹ M. MORONI, »La fiera di Fermo«, str. 27–28, 33.

⁷⁰ S. F. FABIJANEC, *Le développement commercial*, sv. II, str. 548.

⁷¹ Mislav Elvis LUKŠIĆ, »Prilog poznavanju mletačke pomorsko-trgovinske politike prema krbavskim knezovima sredinom XV. stoljeća«, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 45, Zadar, 2003., str. 45.

⁷² Mislav Elvis LUKŠIĆ, »Pogranični prijepori između mletačkih vlasti i knezova krbavskih u drugoj polovini XV. stoljeća«, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 46, Zadar, 2004., 195–226, str. 198.

⁷³ Vinko FORETIĆ, »Le relazioni commerciali delle città dalmate sotto il dominio veneziano con le città dello Stato della Chiesa e del regno di Napoli dal XV° al XVIII° secolo«, *Le relazioni economiche e commerciali. Atti del Congresso di Lanciano-Atri-Chieti-L'Aquila*, Roma, 1983., str. 133.

razdoblje od 1441. do 1443. godine 30 % izvoznog prometa odvija prema sajmovima. U Splitu se porast izvoza vidljivo podudara s vremenom održavanja sajmova. Tijekom 1503. i 1504. godine 93 % putovanja prema Senju i Bakru odvija se u doba održavanja sajmova, a za razdoblje od 1515. do 1517. godine izvoz u doba sajmova iznosi 73 % od ukupnog prometa prema tim odredištima.⁷⁴ Čak ni službene povremene zabrane, koje donosi mletačka vlada u cilju limitiranja privredne razmjene između njezinih dalmatinskih stečevina i hrvatskih luka ugarske krune ili Habsburškog Carstva, ne uspijevaju prekinuti redovit trgovački promet. Nasuprot tome, politička nesigurnost i pojava piratstva mogu prouzročiti ozbiljniji prekid trgovačke djelatnosti.⁷⁵

Dok se u Italiji produžuje trajanje sajmova, za hrvatske gradove u Primorju moguće je primijetiti porast njihova broja u pojedinim gradovima, s jednog na dva sajma godišnje. Nažalost, senjski sajam *fiera della Bianca de Segna* u listopadu zabilježen je jedino u šibenskim i splitskim izvoznim dozvolama,⁷⁶ kao što se bakarski drugi sajam, koji se održava u rujnu, tj. *nundinae sancti Michaelis de Buchari*,⁷⁷ vezan uz blagdan svetog Mihovila kojeg se slavi 29. rujna, javlja samo u korčulanskim dozvolama u 15. stoljeću. Vrijeme odabrano za održavanje tog drugog sajma dobro se uklapa s običajima vezanim uz taj blagdan. To je naime vrijeme koje dolazi nakon žetve, kad se završavanje poslova iskazuje svođenjem računa i plaćanjem dažbina i dugova.⁷⁸ Protok ljudi iz grada i okolnih mjesta prilikom konačnog svođenja poslovnih računa pokazuje se ujedno pogodnim za održavanje još jednog sajma, što nije izoliran slučaj. Slično se često događa i u Francuskoj gdje postoji i uzrečica *à la Saint-Michel tout le monde déménage* (na Svetog Mihovila svi se sele). U Rijeci se krajem 16. stoljeća (1594.) pojavljuje nekoliko »sajmova naše Gospe«, koji se održavaju u veljači, ožujku, kolovozu i rujnu, a za koje također znamo prema navodima u carinskim knjigama.⁷⁹ Teško je u nedostatku drugih izvora dokučiti stvarnu namjenu tih »Gospinih sajmova« i njihov ekonomski učinak.

»Borba svetaca«

Trajni porast trgovačkog prometa putem sajmova lučkih gradova u 15. stoljeću izaziva i sukobe vezane uz kalendar održavanja sajmova, tj. snažan protok novih dobara i stranih trgovaca u vrijeme sajmova u nekoj određenoj komuni može poticati zavist susjednih gradova. Tako je 1435. godine, petnaest godina nakon uspostave mletačke vlasti nad tim gradovima, buknuo sukob između Split i Trogira oko termina održavanja njihovih sajmova. Rani-

⁷⁴ Sabine Florence FABIJANEC, »Trgovački promet Kvarnera na Jadranu krajem srednjeg vijeka«, *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 25, Zagreb, 2007., str. 123.

⁷⁵ *Isto*, str. 135, 139.

⁷⁶ DAZd, Splitski Arhiv, *Contralitterae*, kut. 49, B. 60, F. 6-II, f. 468^r, 493^r.

⁷⁷ DAZd, OK, KK, Lorenzo Badoer (1510–1512), *Contralitterae*, kut. 40, B. 77, F. 3, 203–203^r, 221^r–222^r, 240–241.

⁷⁸ Kada je riječ o dugovima, u Splitu se u 14. st. u gotovo dvije trećine slučajeva kao rok za njihovo vraćanje određuje blagdan sv. Mihovila. Vidi, primjerice, zadužnice objavljene u: *Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone od 1341. do 1344. godine*, prii. Jakov STIPIŠIĆ i Ante NAZOR, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 53, Zagreb, 2002.; S. F. FABIJANEC – M. SARDELIĆ, Slavljenje blagdana, str. 267.

⁷⁹ ... *khirchtag an vnser frauen lichermesstag der ander februari; khirchtag an vser frauen den 25. vnd 26. tag marti; Augustus. Der khirchtag an vnser frauen alls den 14 un 15 tag; der khirchtag an vnser frawen alls den 7, 8 und 9 tag dito*; F. GESTRIN, *Mininske knjige*, str. 295, 343.

je, u vrijeme kada su ti gradovi bili u sastavu Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva, dalmatinski su poduzetnici slobodno trgovali Jadranom i Mediteranom. Trgovački promet s Bosnom predstavljao je samo nadopunu prometa koja je dolazila putem gradskih luka i čiji bi višak bio ponovno distribuiran morskim putem. Dolaskom mletačke vlade takva se distribucija mijenja. Republika sv. Marka određuje izvjesne restrikcije kako bi ograničila razmjenu s teritorijima izvan njezina *Stato di Mar* i osigurala bolju opskrbu vlastitog tržišta. Kako bi se prilagodili novim okolnostima, Split i Trogir stvaraju novu strategiju i žele postići monopol nad karavanskim prometom koji dolazi iz unutrašnjosti kontinenta. Kako bi se zaštitili od posrednika, trogirski i splitski trgovci kreću pred karavane kako bi ih usmjerili prema vlastitim lukama.⁸⁰ Već početkom tridesetih godina 15. stoljeća Trogirani smišljaju dodatni trik. Budući da se blagdan njihova svetca zaštitnika (sv. Ivana Trogirskog) slavi u razdoblju neprikladnom za trgovinu, tj. 14. studenoga, oni traže od pape dopuštenje da pomaknu proslavu na dan prijenosa njegovih relikvija. Izabrani dan, koji papa i potvrđuje, pada na 4. svibnja,⁸¹ što ima za posljedicu mogućnost organiziranja sajma u manje-više istom trenutku kao u Splitu. To je, naravno, urodilo sukobom, u kojem su splitski i trogirski knezovi, svaki za svoj grad, pred mletačkim središnjim vlastima iznijeli argumente u korist svoje, a protiv suprotne komune. Sukob je okončan tek pravorijekom dužda Francesca Foscarija u rujnu 1435. godine, kada on naređuje trogirskom knezu da ne organizira sajam istovremeno kad se on odvija u Splitu, usprkos papinskom odobrenju, nego traži da se poštuje dan održavanja starijeg sajma u Splitu, a neka se sajam u Trogiru održava u neko drugo vrijeme.⁸² Gotovo jedno stoljeće kasnije situacija se za splitski sajam pogoršava. Godine 1515. dužd Leonardo Loredan obaviješten je o poteškoćama s kojima se Split susreće zbog jednog drugog susjednog središta. Zapravo, podanici Republike koji su imali naviku dolaziti na sajam sv. Dujma, sve se više i više okreću prema Makarskoj, tj. prema osmanskom teritoriju, izbjegavajući Split. Jedino je rješenje koje dužd predlaže da ih se potiče ljubaznim riječima (*con amorevole parole*) i nekim mjerama koje će lokalne splitske vlasti smatrati prikladnima.⁸³ Nažalost, osim tog dokumenta, nekih preciznijih obavijesti o trgovini Makarske i drugih dalmatinskih luka pod osmanskom vlašću uglavnom i nema (osim spomena trgovinske razmjene između Trogira i Makarske i drugih neimenovanih za splitski sajam »turskih« mjesta tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 16. stoljeća⁸⁴), kao što nisu poznata ni rješenja predložena da bi se opskrbljivače iz zaleda skrenulo s putanje. Krajem 16. stoljeća sukob između Trogira i Splita oko privlačenja karavana turskih podanika i dalje se nastavlja. Novinu predstavlja trgovina brdskim konjicima koja uzima maha od druge polovice 16. stoljeća.⁸⁵ Na Rabu je stvar puno jednostavnije riješena. Mletačka je vlast ustanovila jedan trgovački sajam (*una fiera franca*), tj. dopustila je rapskoj općini organiziranje osmodnevnog sajma s početkom 21. rujna (na dan sv. Mateja, zaštitnika mjesta Mundanije na Rabu). Međutim,

⁸⁰ Grga NOVAK, *Povijest Splita*, sv. II: 1420–1797., Zagreb, 1961., str. 88.

⁸¹ Zrinka NOVAK, »Život trogirске komune pod zaštitom bl. Ivana Trogirskog i sv. Lovre«, *Kolo. Časopis Matice hrvatske*, god. 16, br. 4, Zagreb, 2006., str. 292.

⁸² *Zlatna knjiga*, dok. 21, str. 149.

⁸³ *Zlatna knjiga*, dok. 98, str. 374.

⁸⁴ DAZd, Općina Trogir, *Bulletae primus* (1566–1569.), B. IX, F. 12, f. 128', 1048; Građanski spisi trogirskih knezova (1570–1797.), *Bulletarum primus* (1575–1577.), B. VIII, F. 3, f. 1198', 1199'–1200, 1201.

⁸⁵ *Zlatna knjiga*, dok. 183, str. 598.

u rečene dane dolazilo je malo stranaca jer je već bilo zimsko vrijeme (*sotto l'inverno*) te stoga predstavnici rapske općine 1552. godine mole glavnog zapovjednika mletačke flote (*capitaneus generalis maris*) Stefana Tiepola da se *fiera* prenese u srpanj s početkom na 24., tj. oko blagdana patrona sv. Kristofora (27. srpnja), što im je on i odobrio, nakon što je rapski knez Leonardo Cicogna podržao tu molbu uz napomenu »da to Rab zaslužuje« pa se dakle dopušta da Rab izvozi žive janjce i ostale proizvode uz sve povlastice koje su bile na snazi tijekom sajma u rujnu.⁸⁶ U svojoj odredbi Stefano Tiepolo ne spominje nikakvog svetca, međutim, moguće je dokučiti utjecaj svetkovina koje se spominju stoljeće ranije, kada je postojeći sajam bio vezan uz sv. Margaretu i već tada organiziran u povoljnom ljetnom razdoblju za trgovanje.

Igre s datumima održavanja sajмова zahvaćaju i središta na talijanskoj obali Jadrana. To je slučaj sa sajmovima trojstva Fermo-Recanati-Ancona kojima se pape konstantno moraju baviti. Mnoštvo papinskih bula referira se na *grave scandalum* koji se događa između ova tri grada od 1472. godine, od vremena pape Siksta IV. do vremena pape Lava X. godine 1520., kada još uvijek nije bio riješen. Kamen smutnje bila je Ancona te pape u sporu posreduju nakon žalbi iz Ferma i Recanatija. Ova su dva grada održavanje svojih sajмова dobro uskladili, tj. od 22. srpnja do 22. kolovoza održavao se sajam u Fermu te od 15. kolovoza do 15. rujna u Recanatiu. Međutim, Ancona je željela, povrh svog sajma prilikom sv. Cirijska u svibnju, osnovati još jedan sajam usred ljeta, koji bi se protezao tijekom kolovoza i rujna. Povoljna se prilika ukazala »s neba« u rujnu 1470. godine, kada jednoj mladoj djevojci čudotvorno ozdravljaju noge nakon molitve pred slikom Djevice u ondašnjoj crkvi sv. Tome, a koja se od te prilike nazivala »Sv. Marija okrunjena«.⁸⁷ Taj događaj ohrabrio je Anconu da u čast Uznesenja Marijina ustanovi sajam od 7. do 22. kolovoza, što se zapravo poklapa s vremenom održavanja ostalih sajмова u Markama. Grad je uz to obećao carinske povlastice tijekom cijele godine onim trgovcima koji bi došli na njezin sajam. Kako bi se okončalo tu nelojalnu konkurenciju Ancone, pape ovoj komuni zabranjuju organiziranje sajma u kolovozu i rujnu, a trgovcima da ondje dolaze u tom razdoblju, pod prijetnjom globe od 10.000 dukata.⁸⁸

Umjesto zaključka: blagdanski sajmovi kao turistička atrakcija

Pod redovitim nebeskim pokroviteljstvom, bilo antičke boginje ili kršćanskih svetaca, nastali su sajmovi koji uz obilježja vjerske proslave, pa čak i toleriranje »nepoželjnih« u

⁸⁶ Odorik BADURINA, *Velika kamporska kronika*, knj. II, str. 164; referira se na Rab, Nadžupni Arhiv, *Atti notarii*, X, 661. Za ove podatke toplo zahvaljujem kolegici Zrinki Novak.

⁸⁷ M. MORONI, »La fiera di Fermo«, str. 28.

⁸⁸ ASAN, ACAN n° 2776, *Commercio, fiere, franchigie: Iura Rachanatensium super nundinis*, f. 1–5; *Copia della bolla delle fiere de Recanati et Ancone de Leone (1513–1521)*, f. 1; *Communitas Ancone, Nundinas anitiquitas celebrare consuevit, ut ipsius Ciuitatis statuta Rub. 39 et Rub. ult. col. 2^a di Ciuilibus*, f. 1–3; *Ordo super consulibus pro franchitia, et eorum auctoritate sub die 16 octobris 1521 sub rogatione mei Jo. B.*, f. 1–3; *Che est copia siue exemplum cuiusdam bulle generose sanctissimi domini nostri domini Sixti diuina prouidentia pape quinti concessa et confirmata a perpetuam rei memoriam comunitatibus ciuitatis Firmane et Cacanaten (!) cum eius vera plumbea impeditenti in sericho rubeo et zallo super nundinis dictarum ciuitatum ut infra patet et tenor talis est videlicet*, f. 1°.

Tabela I: Sinoptički prikaz podrijetla sajмова

Grad	Svetac zaštitnik i/ili Sajmišni svetac	Uspostava tržišta/sajma	Kalendar tržišta/sajma
Lanciano	Gospa del Ponte (8. XI.) <i>Gospa Uznesena</i> (15. VIII.)	1196.: Prva koncesija fiskalnog oslobođenja, car Henrik VI 1368.: Sajmišna sloboda za luku San Vito, kraljica Ivana 1456.: <i>Zajamčeni tempo di pace</i> tjeleskom sajma 1515.: <i>Faça di fiera</i> , Ferdinand Aragonski	15. – 30. VIII. svibanj kolovoz – listopad
Semigallia	Sv. Marija Magdalena (22. VII.)	1200.: Legendarni prijenos moći sv. Marije Magdalene kao početak gradskog sajma 1408–1409.: <i>Festa de sta Maria Magdalena</i> 1458.: Prva službena slobodština	14. – 30. VII.
Rimini	Sv. Julijan od Anazarbe (16. III.)	1351.: <i>Nove Ferie et nundine</i> na Sv. Julijana, Malatesta (gospodar grada)	ožujak
Fermo	Sv. Marija Uznesena (15. VIII.) San Sabino (9. II., 1. VIII.)	1358.: <i>Nundines generales</i> , Andruino (generalni vikar Papinske države) XV. st.: <i>Nundine firmane</i>	7. VIII. – 7. IX. 22. VII. – 5. VIII./15. – 30. VIII.
Trogir	Bl. Ivan iz Trojira (14. IX.) Sv. Lovro (10. VIII.) Bl. Ivan prenesen na 4. V.	1383.: <i>Ferie sci. Johannis episcopi et confessoris</i> , Statut 1383.: <i>Ferie sci. Laurentij martyris</i> , Statut 1435.: <i>Obtinerat dominus episcopus Tragurii ad summo pontifice de festo et nundinis celebradis</i>	6. – 22. XI. 2. – 18. VIII. svibanj – <i>post nundinas Spalerei</i>
Split	Sv. Dujice (10. IV, prebačen na 7. V.)	<1385.: <i>Ferie S. Dommij</i> , Reformacija Statuta 1435.: <i>Antiquo nundinas suas</i> , Zlatna knjiga 1480./1515.: <i>Fiera san Doimo</i> , Reformacija Statuta	4. – 10. V.
Senj	Sv. Juraj (23. IV.)	1388.: <i>Nundines sancti Georgii</i> , Statut <1441.: <i>Fiera de la Biancha, contralitterae</i> Šibenik + Split (XVI. st.)	21. – 27. IV. listopad
Recanati	Sv. Vid (15. VI.) Sv. Ivan Krstitelj (24. VI.) <i>Gospa od Loreta</i> (15. VIII.)	1396.: Godišnje tržište Gospe iz Loreta (15. VIII.) 1405.: <i>De nundinis</i> , Statut 1421.: Službena sajmišna sloboda, papa Martin V.	1. – 31. VIII.
Bakar	Sv. Andrija (30. IX.) Sv. Margareta (20. VII.) <i>Sv. Mihovil</i> (19. IX.)	<1441.: <i>Nundine sante Margarite, contralitterae</i> Šibenik + Split (XVI. st.) <XVI. st.: <i>Tempore nundine, contralitterae</i> Split XVI. st.: <i>Nundine sancti Michael, contralitterae</i> Korčula	10. – 16. VII. kraj rujna / početak listopada kraj rujna
Rijeka	Sv. Vid (15. VI.) Sv. Ivan (24. VI.) <i>Gospa</i> (svi njeni blagdani)	1444.: Sajam sv. Ivana Krsitelja, slobodština Ruberta von Walseca (gospodar grada) <1498.: <i>fiera de san Zian, contralitterae</i> Korčula 1594.: <i>khirchiag an vnser frauen</i> , carinske knjige	21. – 27. VI.
Rab	Sv. Kristofor (27. VII.) <i>Sv. Margareta</i> (20. VII.)	Sred. XV. st.: sajam sv. Margarete, <i>contralitterae</i> , spisi Kurjakovića 1552.: <i>fiera Franca</i> , Stephano Theupolo, mletački generalni kapetan mora	11. – 17. VII. 24. – 31. VII.
Ancona	Sv. Cirijak (4. V.)	1390.-ih. <i>festivitathibus beati Chiriaci de mense maii</i> 1471.: Utemeljenje novog sajma – prosvjed ostalih središta 1472.: Zabrana sajma u kolovozu i rujnu, papa Siksto IV. (gospodar grada) 1493.: <i>Capitoli della franchigia per la fiera di maggio</i> , Statut	1. – 7. V. 1. – 31. VIII. 7. – 22. VIII. 7. – 27. V.

znak primirja (pripadnici drugih vjera, dužnici i ostale nepodobne individue), s vremenom tijekom dvaju stoljeća sve više postaju čista »marketinška« strategija. Stoga je mudar poslovni čovjek (a podatci iz izvora daju naslutiti da ih je bilo) imao na raspolaganju širok kalendar sajмова na objema jadranskim obalama, čiji se broj stalno i povećavao, a prema kojemu je mogao trgovati uz najbolje cijene i obavljati financijske transakcije (aspekt sajмова koji se u ovom radu zanemarilo kako bi se više usredotočilo na druge teme). Najaktivnije razdoblje održavanja sajмова bilo je od proljeća do jeseni. Od velikog procvata u 15. stoljeću do kraja 16. stoljeća neki su sajmovi i nestali. Tako 1529. godine prestaje održavanje sajma u Anconi zbog posljedica kužne epidemije koja je tada devastirala grad. Sajmovi Senja i Bakra naglo su zaustavljeni u razvoju dolaskom uskoka u Senj. Oni tada razvijaju usporedno krijumčarsko tržište. Splitski sajam postao je 1592. godine neadekvatan osnutkom jednog međunarodnog emporija pod okriljem Venecije i Osman-skog Carstva (Splitska skela). Drugi sajmovi cvatu i u 17. stoljeću, poput onog u Rijeci ili sajma u Senigalliji.⁸⁹ I danas je proslava blagdana svetaca zaštitnika prilika za turistički, opet marketinški, sajam uz izlaganje lokalnih proizvoda na privremeno postavljenim štandovima i igrokaze kojima se nastoji oponašati srednjovjekovne običaje.

Summary

FROM FAIR TO FAIR: MARITIME COASTAL TRADE AND THE RHYTHM OF PATRON SAINTS' FESTIVITIES ON THE ADRIATIC AT THE END OF THE MIDDLE AGES

One of the consequences of gathering to honor gods in antiquity (or specific patron saints in Christianity) was influx of people and goods from rural surroundings to urban centers. Although the festive character of such gathering was dominant, during the time economic aspects became more important, especially since such gatherings provided a great number of potential customers at one place, and commerce was temporarily liberated from certain taxes during the festivity days. Emergence and growth of trade fairs on the Eastern and Western Adriatic coasts were quite compatible processes following similar patterns: choice of patron saint after particular miracle, liberation of taxes during the festivity / fair days, broadening of privileges among merchants and entrepreneurs with the extension of the fair days, occurrence of conflicts between neighboring cities regarding the fair calendar because of the (un)fair competition. Consequently, a huge network of fairs was established along both Adriatic shores, and this enabled trade with great profit and fairly straightforward financial transactions. The majority of the fairs were held in the period between spring and autumn, and their peak was the fifteenth and sixteenth centuries.

KEY WORDS: *fair, religious holiday, free trade, interests conflicts, late Middle Ages, Ancona, Fermo, Lanciano, Recanati, Rimini, Senigallia, Bakar; Rab, Rijeka, Senj, Split, Trogir.*

⁸⁹ O porastu gospodarske važnosti sajma u Senigalliji uzrokovanom većim interesom Venecije za taj grad vidi u: Giovanni PAGANI, »Venezia e la fiera di Senigallia. Studio economico per i secoli XVII-XVIII«, *Atti e memorie della R. deputazione di storia patria per le Marche*, serija IV, god. VI, sv. V/I-II, Ancona, 1928., str. 1–60.